

ЛЕКСИКА

Иван Клајн

1. ИЗВОРИ, КРИТЕРИЈУМИ И ХРОНОЛОШКЕ ГРАНИЦЕ

1.1. Досадашња српскохрватска лексикографија пружа мало или нимало грађе за истраживање ове врсте. Као што је познато, пре речника Матице српске (*Речник српскохрватског књижевног језика, I–VI* [1967–1976]) и речника САНУ (*Речник српскохрватског књижевног и народног језика, I–XIV* [1959–; штампање започето 1959, до данас стигло до речи *недошроу*]) никакав озбиљан једнојезични речник савременог језика није постојао. Речник Л. Бакотића (*Речник српскохрватског књижевног језика* [1936]), *Лексикон „Свезнање“* (1937) и речник М. Московљевића (*Речник савременог српскохрватског књижевног језика* [1966]), забрањен и уништен одмах по објављивању, поново штампан тек 1990), скромног су обима, оскудни у дефиницијама, лишени примера и ни приближно не одражавају стварно лексичко богатство времена кад су објављени. То у још већој мери важи за речнике страних речи — првенствено М. Вујаклије (*Лексикон страних речи и израза* [1937]) и Б. Клаића (*Рјечник страних ријечи, израза и крајњица* [1951]), оба у више допуњених и проширених издања. Као што је с правом приметио М. Сурдучки (Сурдучки 1981 : 125–128), аутори оваквих речника уносе све познатије речи из светских језика (уз мноштво ванјезичких, енциклопедијских података), углавном не водећи рачуна о томе да ли се, колико и с којим значењем те речи употребљавају у српскохрватском. Речници неологизама тек су у зачетку. *Речник нових речи* Ј. Ђирилова (1982), потом у проширеном издању као *Нови речник нових речи* (1991), обухватио је око 1.500 одредница, скоро искључиво именица, од којих су око девет десетина туђице или калкови, а упадљива предност дата је изразима из уметности, културе и медијске терминологије. Речник није рађен стандардним лексикографским поступком, него у журналистичком стилу, као ауторско дело. Аутор овог прилога радио је свој *Речник нових речи* (1992) на примерима из штампе, с радија и телевизије у раздобљу 1985–1991, али је из њих узимао све речи и изразе којих нема у три стандардна речника — Матичином, САНУ и најновијем

Клаићевом — што значи да је унет и изванредан број речи које по постанку нису нове. И овај речник је невеликог обима (око 2.200 одредница).

1.2. Ни с литературом ствари не стоје боље. Развоју српскохрватске лексике за последњих пола века, колико смо могли да утврдимо, није посебно посвећена ниједна књига, па ни чланак. Преглед публикација као што су „Наш језик“, „Језик“, „Зборник Матице српске за филологију и лингвистику“ и друге показао је да су лексичке теме изазивале много мање интересовања него граматичке, фонетске и правописне. Уколико има радова из лексикологије, они се односе на старији, народни језик или језик појединих књижевника, а не на савремени. Зборник *Лексикографија и лексикологија (Лексикографија ... 1982)* бавио се скоро искључиво општим и теоријско-методолошким питањима, а не актуелном српскохрватском лексиком. Једину значајнију грађу пружају нам стога забелешке о појединим изразима у оквиру нормативних расправа и језичких поука у часописима, у саветодавним приручницима, као и на саветовањима о актуелним језичким питањима, каква су организована нарочито током осамдесетих година.

1.3. С обзиром на овакво стање, у прикупљању лексичког материјала за ово истраживање морали смо се претежно ослонити на преглед старих бројева листова и часописа, на личне успомене појединаца, делом и на уџбенике и приручнике разних врста (за стручније области речника). Што се тиче датације, она је сигурна само за називе политичких, модних или научно-техничких новитета чија се година настанка да тачно утврдити. Изван тога, хронолошке границе морају се силом прилика еластично посматрати. Под „речима из периода 1945–1995“ подразумевамо оне које су у том раздобљу стекле пуну употребу и постале широко познате, што не значи увек да пре 1945. уопште нису постојале. Испитивање позајмљеница уверило нас је да „прва потврда“ неке речи у текстовима, којој толико значаја придају етимолози и лексикографи, није увек и стварни почетак њеног живота у датом језику: може му претходити деценијама, па и вековима,¹ а може и каснити за појавом дотичне речи у говору. Ни унутар испитиваног полувековног периода није могуће спровести круту и прецизну периодизацију. Као евентуалне преломне године могле би се узети 1948, 1974. и 1989–1991, али политички и друштвени преокрети до којих је у тим годинама дошло нису нашли непосредног, а поготову не брзог одраза у језику.

Треба имати у виду да се до Другог светског рата српски језички стандард већ уобличио у основним цртама, дефинитивно прешао из вуковске фолклорне у садашњу претежно градску фазу, укључио се у токове цивилизације XX века и развио одговарајући речник, било домаћим творбеним средствима или позајмљивањем. Промена политичког уређења, ма колико бурна, није утицала на дубље слојеве речника. Техника, један од најплоднијих извора нових речи, готово читаво своје деј-

¹ В. примере у Клајн 1971 : 23–24 и 56.

ство испољила је у првој половини XX века, кад су у нашу средину доспели изуми као што су аутомобил, трамвај, ваздухопловство, телефон, радио, филм, грамофон, електрично осветљење, електрични кућни апарати и друго. После Другог светског рата једине новости које дубље задиру у свакодневни живот јесу телевизија и компјутери (уз понеке новости из медицине), а њихов утицај на речник прилично је ограничен (в. доле, 10.2 и 10.3). С обзиром на то, унапред можемо претпоставити да су лексичке иновације у испитиваном периоду биле екстензивне и значајне по броју речи, али да се не могу сматрати радикалним и да нису озбиљније деловале на физиономију језика у целини, тј. српског и хрватског језичког стандарда. (О значењима израза „српскохрватски језик“, „српски језик“, „хрватски језик“, „хрватски или српски језик“ који су се користили за означавање истог језика и његових варијаната видети ближе у прилозима М. Радвановића и Б. Брборића.)

2. ОДНОСИ МЕЂУ ВАРИЈАНТАМА

2.1. У послератној Југославији наставио се процес спонтаног зближавања српске и хрватске варијанте, који је већ био у току и пре рата. Званична „друштвено-политичка терминологија“, како запажа С. Вукомановић (Вукомановић 1987 : 141–142), била је уједначена у све четири републике сх. језика, без локалних разлика. И изван те области, нови изрази најчешће су били једнаки у Београду и Загребу: разлике као *рачунар/рачунало* (10.2), *фармерке/прајерице* (14.2), *подземни пролаз/пошходник* и сл. представљају изузетке. Да би се проценио домет узајамног зближавања, требало би знати колике су биле лексичке разлике међу варијантама пре рата. Нажалост, ретке постојеће студије на том пољу редовно су преувеличавале разлике, неки пут тенденциозно, а још чешће због неједнаког познавања двеју варијаната, што је доводило до тога да се потпуни архаизми прогласе за варијантно обележене речи (тврдње да наводно „хрватском“ *йчелару* одговара „српски“ *кованица*, или „српском“ *архиву* „хрватска“ *йисмохрана* и сл.). У том погледу свакако је најгора псеудостудија П. Губерине и К. Крстића *Разлике између хрватског и српског књижевног језика* (Губерина ... 1940); али ни Радосав Бошковић, мада далеко бољи лингвиста и без скривених политичких мотивација, није успео да избегне сличне грешке у свом чланку из 1935. (Бошковић 1978 : 45–48). Вреди о томе погледати коментаре М. Стевановића (Стевановић 1964–65 : 195–226; 1970 : 1–79 [посебно на стр. 17–20]) и С. Вукомановића (Вукомановић 1987 : 121).

2.2. Остављајући да о продору „сербизама“ у хрватску варијанту суде научници којима је та варијанта матерња, овде ћемо говорити само о „кroatизмима“ у српској варијанти. Такве речи можемо условно поделити на неколико слојева. Први слој чине оне које су данас потпуно изгубиле хрватско обележје, нпр. *бројка*, *исход*, *учинак*, *уређај*, *йичеј*, *ойросиј*, *дойусиј*, *возило*, *здравсијво*, *йоузеће*, *йошрага*, *гласина*, *лајшца*,

дић жално се да језик критике и есејистике врви од „сувишних варваризама“ као *имагинација*, *инијенције*, *поливалентан*, *минуциозан*, *монстируозан*, *инкомпајибилан*, *манифестивајти*, *евоцирајти* и сл. (Предић 1951 : 187–195). Посебно је запазио реч *тематика*, за коју каже да „до-скора није постојала у нашем језику; као именица не постоји ни у француском, ни у немачком, ни у руском речнику“, па претпоставља да је „у Совјетском Савезу направљена у новије време“. (Данас се одговарајућа именица може наћи у речницима сва три поменута језика.) У новије време пада у очи све чешћа употреба апстрактних латинизама и грецизама као *дигнијетей*, *хипокризија*, *официјелан*, *деценјан*, *реценјан* (без стварне семантичке разлике у односу на домаће *достојанство*, *лицемерје*, *званичан*, *иприсјојан*, *скорашињи/недавни*), затим *локација*, *йровенијенција*, *генеза*, *енјийетей*, *модалитетей*, *рејрезенјант* (још чешће у погрешном облику *рејрезент*), па и тако гломазних облика као што су *ојперационализација*, *деидеологизовајти/-ација* или *инструментализовајти/-ација*. Примери латинизама примењених на појаве из свакидашњег живота јесу *йартицијација* (учешће у плаћању здравствених услуга), *ресјрицијација* (обично о електричној струји или води), *рекреација*, *рекреајиван*, *рекреирајти се* (у суженом значењу бављења спортом или телесним вежбама). Латински придеви *gagus*, *prosperus*, *promiscuus* нису били позајмљени у нашем језику, него само одговарајуће именице на *-итетей*: сада се од именица накнадно граде придеви — *раријететан*, *йро-сјеритететан*, *йромискуитететан* (уп. и *курузијететан* поред ранијег *куруиозан*). Многи латинизми стичу ширу употребу тек с променењим или проширеним значењем стеченим у модерним језицима, нпр. *конфесија* 'веронсповест' (претежно под утицајем придева *конфесионалан*, *мулти-конфесионалан/вишеконфесионалан*), *аболитија* (у правном значењу 'укидање кривичног поступка', захваљујући неким запаженим судско-политичким случајевима после 1966. и после 1990), *асоцијација* (раније само психолошки термин, сада и у изворном значењу 'удружење', према енгл. и фр.), *консензус* [Шипка 1987 : 210] почев од седамдесетих година чест термин и у домаћој и у међународној политици), *кредибилитетей* (са енгл. значењем 'убедљивост, углед, ауторитативност'), *дијасјора* (традиционално везано за Јевреје, сада примењено на Србе и друге народе: јавља се и превод *расејање*, нпр. „Срби у расејању“). У неким случајевима српска употреба одступа од латинске и међународне: тако се уместо *мандајтар* годинама погрешно употребљавало *мандајтор* (данас је та грешка исправљена [Ивић ... 1991 : 29, 187–188]); реч *йозиција* у годинама после 1990. добија значење (непознато у другим језицима) 'странка на власти', тј. употребљава се као антоним од *ојозиција*.

3.5. Као и свуда у свету, англицизми после 1945. године пристижу све бржим темпом. Док су пре рата заузимали значајније место једино у спорту, сада се нагло множе у речнику забаве и омладинских мода (14.1), у техници (10.1–10.4) и у многим другим областима. Међу онима од општег значења поменимо *йинијер* (-рка, -рски), *суйермен*, *гламур*

и *гламурозан* (са изговором према француском), *хендикейиран* (у новом значењу 'онеспособљен, инвалидан'), а посебно оне везане за полне особине и полни живот као *мачо* (хиспанизам примљен преко америчког енглеског, често и у хибридном споју *мачо-мен*), *секс* (9.3), *секси*, *сексишои*, *унисекс*, *йетинг*, *кол-герла* и сл. Од производа и изума ту су *најлон* (веома популарно у годинама после 1945, с придевом *најлонски* и изразом *најлон(ске) чараје*, фам. *најлонке*), *дејтерјент* (са енглеским изговором уместо очекиваног латинског, [Јонке 1964 : 89]), *сјреј*, *сјтик*, *еркондишн*, *йосјтер*, *селојетей*, *фломајтер* (в. 10.4); у трговини *драгјтор* (с променењим значењем примљеним из француског), *суйермаркет* (*маркет*, *минимаркет* итд. [Наш језик ... 1979 : 62–64]), *дјујти-фришои* (чешће скраћено у *фришои*), *дисконт* (енгл. discount shop/store прилагођено старијем италијанизму *дисконт*), *дилер* (у неколико значења, с глаголом *диловајти*). Широку распрострањеност у говору и писању достижу *смог*, *сјрес* (с придевом *сјресни*, нпр. *сјресна ситуација*), *йсет* и *йсетирајти*, *дизајн* (*дизајнирајти*, -ер, -ерка); види и *йренд* и друге помодне англицизме у 6.2. Из енглеског долазе и многи привидни латинизми: прилог и узвик *суйер*, изузетно омиљен последњих година нарочито међу омладином; *ојција* (раније специфичан термин везан за избор држављанства или право куповине, сада у општем значењу „избор, могућност, алтернатива“ према енгл. option); придев *конјтрајпродукјиван* (од counterproductive), глагол *фрусјтирајти* (и *фрусјтрација*, *фрусјтиран*, -ираност), *релаксација* и *релаксирајти се*, *селекјирајти* (на супрот старијем *селекционисајти*, из француског), *конјакјирајти* (често као прелазан глагол, *конјакјирајти кога*, по угледу на енглески), *лимитирајти*, *дејтетјовајти* итд. Разуме се да нису ретки ни преведени енглески изрази (калковни) као *йрање мозгава* (brainwashing), *одлив мозгава* (brain drain), *мушки шовиниста* (male chauvinist), *сјтајусни симбол* (status symbol), *йишца ругалица* (mocking-bird), *врели/врјући кромјир* (hot potato), *сајунска ојера* (soap opera) итд. Штавише, домаћа именица *мора* данас готово редовно гласи *поћна мора*, делимично зато што је била недовољно жива у употреби (често замењивана са *кошмар* или *сјтрашан сан*), али пре свега под утицајем енглеског nightmare.

3.6. Сви остали језици дали су минималан допринос укупном инвентару нових позајмљеница. Француски утицај много је слабији него пре рата: одмах после 1945. јавља се *рејон* (уместо предратног *кварјт*: потом и сáмо напуштено, али задржано у општијем значењу 'подручје, област'), касније *глисер* и *хидроглисер*, *ресурс*, *дејтант*, *бисјиро*, *бујшик*, *воајер*, *рециклажа*, *омаж* (в. 12.2), *сида* (в. 9.1). Из италијанског долази покоји термин везан за спорт (*либеро*, *йтехничко*⁵, *азури*, *кајеначо*), забавну музику (*канјтајтор*, *урлајтор*), гастрономију (*грисини*, *йица*, *йицерија*, *лазање*) и интернационализам *ћао*⁶. Интернационално су распро-

⁵ Скраћено од commissario tecnico, са изговором према нашем *йтехника*.

⁶ Увек у том облику, мада би се очекивало *чао*.

страњени и јапанизми: *џудо* и *караџе* (15.1), *камиказе*, *икебана*, *оригами*, *сајонара*, посредством филма *раиомони* (са изведеницом *раиомонијада*) и у новије време *ниџија* (одакле потом и *книџија*, као полушљиви назив за борце из Книнске крајине). Наравно, и из језика с којима нема сталних контаката нити међусобних културних утицаја могу доћи појединачне речи уколико означавају локалне специјалитете (Самарџија 1990 : 77–81).

3.7. Покушамо ли да проценимо укупни домет страних утицаја, закључак мора бити да туђице и после 1945. дају претежни део нових речи (у речнику Клајн 1992. чине око 63 одсто одредница). Такав би закључак вероватно — мада у мањој мери — важио и за хрватску варијанту, а у српској је несумњив. При том није у питању „најезда“ или „поплава страних речи“, како би то приказали пуристи, него недовољне стваралачке моћи домаћег вокабулара. Стјепан Бабић је навео низ могућих домаћих назива за справе и уређаје, као *џрибодница*, *бацаљка*, *вадилница*, *влажњак*, *множач*, *орошивач*, *џуџомјер*, *мљековод* и сл., само да би признао да тих речи нема ни у речницима (Бабић 1962 : 113–118). Потписник овог прилога набројао је називе четрдесетак добро знаних изума и новитета из послератног периода који су готово сви англицизми, а домаћег порекла је само један једини — *замрзивач*; ту је истакнуто и да за појмове као „телефонска секретарица“ или „лежећи полицајац“ постоје само такви, метафорични, а не и егзактни технички називи. Милован Данојлић напомиње да је питао једног агронома које се врсте јабука гаје данас у Србији и добио одговор „*делишес*, *златни делишес*, *џрима*, *блацинголд*, *сјарк кримсон*, *ајдаред*“ и тако даље (*Акџиуелна џиџања* ... 1982 : 253–259). Данојлићев закључак: „Језичко проналазаштво нам је затајило. Хрватски писци, с променљивом срећом, кују нове речи. Српски се устежу...“ Други књижевник, Драгиша Витошевић (пуриста, али без предрасуда, вођен стилским преокупацијама а не ксенофобијом), изнео је много примера претеране употребе учених интернационалиста у штампи, чак и оној намењеној сељацима, што онда процеди и у њихов говор (сељак који уместо „Време се пролепшало“ каже „Време се стабилзовало“ [*Српскохрватски језик* ... 1979 : 75–82]). Исти аутор навео је примере како један тренутно популаран страни израз истискује из употребе безброј домаћих синонима: *џолџрон* уместо *улициза*, *удворица*, *чанколиз*, *џодрџаи*, *џигавац* итд.; *наиван* уместо *безазлен*, *безболан*, *незловив*, *џросџодоушан*, *неџриџиворен* итд. итд. Као позитиван пример Витошевић истиче *Анџиологију српског џесниџиџа* Миодрага Павловића (Павловић 1964), која је, уз дотад незаменљиви термин *џоеџија*, вратила у употребу и синоним *џесниџиџо*. Таквих појединачних примера замене има још. Раније ретко *одџбир* или *одаџбир*, на пример, данас се широко употребљава уместо *селекџија*; галицизам *резиме* бар делимично је замењен са *саџсеџак*, а *есџионаџи* (руски псеудолатинизам) са *изложак*; придев *џодџиџаџан* добрим делом је истиснуо *сџиџулаџиџан*. Види и примере *неанџаџован* → *несврџиџан*

(7.1), *џрезидиџум* → *џредседниџиџо* (3.3), *колор* → *боџа*, *конферанџе* → *водиџиџељ* (13.2).

4. ОПШТИ ДЕО РЕЧНИКА

4.1. Међу именицама се у послератном раздобљу донекле увећава број девербала с нултим суфиксом, као *доџиок* (од *доџиџаџиџи*), *докуџи* (обично у изразима *докуџи сџаџа*, *докуџи џенџије*), *доџур* (од *доџураџиџи*), *оџиџад* (у збирном значењу 'отпаџи'), *џомак* (раније ретко, у дословном значењу [Мићовић 1952 : 165], последњих година омиљено у пренесеном смислу 'промена' или 'побољшање'); *искорак* 'корак напред', у Матичином и Академијином речнику забележено само као спортски термин, сада добија и фигуративно значење (Петровић 1989 : 57). Гради се доста нових именица на *-сџиво*, обично од *nomina agentis*, као *издаваџиџо*, *џреводиџаџиџо*, *давалаџиџо*, *донаџиорсџиво*, *сџонзорсџиво*, *џарџиџнерсџиво*, понекад и од *придева* као *добросуседсџиво* (према *добросуседски*); раније ретка именица *заједниџиџо* постаје помодни израз у политичком речнику. Од *придевских основа граде* се именице на *-осџи*, нпр. *смисленосџи*, *ликовносџи*, *живоџиџносџи*, *захџиџевносџи*, *џриваџиџносџи* (превод са енгл. *privacy*), *џеноџидносџи*, *конкуренџиџносџи* и сл.; у есејистичком стилу најновијег доба омиљени су *заџиџиџаносџи* и *џиџиџаносџи*. Аналогичном према *добиџиџник* ствара се *зубиџиџник* (свакако и под дејством енгл. *loser*), а у привредном речнику *зубиџиџаџиџи* (предузеће које послује с губитком); неологизам *џојмовник* означава 'скуп појмова' или 'идејно поље'. Суфикс *-ивач* (много чешће него *-авач*, без обзира на глаголску основу [Николић 1977 : 30–36]) означава справе (*замрзивач*, *усисивач*, *расџиџивач*, *џриџуџивач*, *џоџачивач*, *џониџиџивач* [карата]) или хемијска средства (*разреџивач*) али и људе, нпр. *избаџивач* (човек који избацује непожељне госте из локала — енгл. *bouncer*), *џромаџивач* (у спорту), *загаџивач* (врло распрострањено са ширењем еколошке свести), *оглаџивач* итд. Веома су продуктивни суфикси *афективног* и *фамилијарног* значења, као *-аџи*, пре свега за људе — *чврџиџорукаџи*, *фоџиџеџаџи* 'политичар који се грчевито држи положаја', *уџиџраџи*, *конџиџраџи* (оба из међународне политике), *сидаџи* 'болесник од сиде' итд. — али и за возила, нпр. *двоџоџоџкаџи*, *чеџиџворџоџоџкаџи*, *дизелаџи*; *-џак*, нпр. *мировњак*, *кулџиџурњак*, *џерверзњак*, *забавњак*, *народњак* (у два нова значења, в. 14.1), такође *бувљак* 'бувља пиџаџа' и *лаџњак* 'нешто лажно, фалсификат'; *-аџи*, од *придева*, за људе, нпр. *физикаџаџиџи* 'физички радник', *сџеџиџаџаџиџи* (5.6), *агресиваџиџи*, *деџресиваџиџи*, *креаџиџиваџиџи*, *бисексуалаџиџи*, *маргинаџаџиџи*, ређе за неживе појмове као *минималаџиџи* (8.2) и *каубоџаџиџи* (12.4). Мада деминутивни нису нарочито продуктивни, последњих година шире се шљиви облици *срџуџленџе* (хипокористично) и *џиџенџе*.

4.2. Као што се може и очекивати, расте број женских облика за занимања, стања, функције, као *возачиџиџа*, *џолицџаџиџа*, *џреводиџиџељка*, *џремџиџерка*, *џешаџиџиџа*, *ауџиџосџиџоџерка*, *џуџачиџиџа*, *навиџаџиџиџа*, *гледаџиџељка*,